

Karlíková, Helena

Stsl. ochlędanije a jeho vztah k psl. kořenům s iniciálním *chl-

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1996, vol. 45, iss. A44, pp. [35]-38

ISBN 80-210-1408-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101399>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

HELENA KARLÍKOVÁ

STSL. OCHĚDANIJE A JEHO VZTAH K PSL. KOŘENŮM S INICIÁLNÍM *CHL-

Věnováno prof. dr. Adolfu Erhartovi, DrSc., k 70. narozeninám

Staroslověnské substantivum *ochlědanije* patří k té skupině slovanských slov, jejichž původ není zcela jasný. Souvisí to také s tím, že dosud není relativně spolehlivě zjištěn ani jeho vztah k jiným výrazům v ostatních slovanských, resp. neslovanských jazycích. Jeho připojení k některé slovanské rodině naráží především na sémantické problémy, nalezení jednoznačně geneticky příbuzných slov v neslovanských jazycích komplikuje především hláska *-ch-*, o jejímž původu není, jak známo, v historické jazykovědě dodnes jasno. (Sr. např. Il'jinskij 1915, Brückner 1923, Machek 1938, Illič-Svityč 1961, Andersen 1968, Birnbaum 1971, Karlíková 1994 aj.) Za daného stavu není cílem tohoto příspěvku zcela etymologicky objasnit substantivum *ochlědanije*, nýbrž spíše k jeho objasnění napomoci.

Stsl. *ochlědanije* uvádí SJS jako hapax legomenon, doložené jen v Supr 410, 10, a to ve významu „nedbalost“. V řecké předloze mu odpovídá substantivum *ὀλιγοψια*, stsl. synonymem je pak *nebrěženije*, vyskytující se v FragZogr, VencNik a Bes. Svou formou je *ochlědanije* slovesné substantivum, fundující sloveso však v nám dostupných staroslověnských památkách doloženo není.

V několika slovanských jazycích lze ovšem najít (většinou slovesné) výrazy, které hláskově korespondují s tímto stsl. substantivem a shodují se s ním alespoň částečně i významově, neboť jejich významy jsou v podstatě modifikacemi významu „pozbyvat sil“ (*nedbalost* je vlastně *oslabení zájmu o něco*). Jde o tato slovesa: rchl. *ochlęnōti* „zeslábnout, ochabnout, polevit“ (Vostokov) a *ochljanuti* „zeslábnout touhou“ (StrS), dále stcharv. (17. stol.) *hlenuti* „lenošit, být líný, zpožd'ovat se, opožd'ovat se“ (Rj) a ukr. *chljănuty* „velmi slábnout, vysilovat se“. Kauzativní význam „zbavovat sil“ je dále implikován ve výrazech, o nichž lze rovněž s největší pravděpodobností tvrdit, že jsou příbuzné stsl. *ochlědanije*. Liší se od něj ovšem změnou kořenového vokálu $\epsilon > \varrho$, čímž je formálně zdůrazněna právě opozice kauzativum : nekauzativum. Jsou to stč. *chlūditi* „mořit“ (Gb.), č. st.

chlouditi tv. (Jg.), č. dial. *chloudek* „ten, kdo je zehřadlý, vyhublý, zmořený hladem“ (Kott) a č. dial. (litomyšl.) *uchloutit* „zahubit“ (*Řepa všechen plevel uchloutí*. Hodura) a dále r. dial. (permská oblast) *chlúda* „churavost, slabost, nemoc“ (Dal’).

Další souvislosti nejsou jednoznačné. Právě vzhledem k existenci kořenového -*ǫ-* u kauzativ převládla v etymologické literatuře tendence spojovat stsl. *ochlědanije* s psl. **chlǫdъ* „tyč, prut ap.“ a s rozsáhlou rodinou příbuznou tomuto psl. substantivu (sr. Berneker 1, 388 a 390; Skok 1, 672n; Trubačev, Etim 1975, 9n; SM 8, 33 a 37n). Pokud jde o hláskovou podobu, bylo by toto spojení velmi pravděpodobné, vysvětlení sémantického vývoje však zůstává velkým problémem. Psl. **chlǫdъ* se obecně pokládá za příbuzné s lit. *sklęsti* „létat, vznášet se, běžet, klouzat na stranu, smeknout se ap.“, lit. *sklandà* „sklouznutí, smeknutí, místo smyku ap.“, *sklendē* „závora, zástrčka“ (Fraenkel 810), přičemž počáteční sl. *ch-* se vysvětluje změnou *sk-* > *ks-* > *ch-* stejně jako např. u psl. **chleǫbъ* „stavidlo“ (sr. Mur’janov, Etim 1979, 58–60, ESJS 4, 220). Psl. **chlǫdъ* by tedy původně znamenalo (jak předpokládá Machek 1968, 200) asi „dřevce zaklesnuté do něčeho jakožto závora“, pak „žerď, trámec, jakýkoli prut, hůl“. Berneker l.c. pokládá za základní význam těchto slov „slabý, ohebný“, aby vysvětlil spojení psl. **chlǫdъ* s **chlędati*. Soudíme, že pro **chlǫdъ* se takové významové východisko příliš nehodí (u něj by měl být spíše opačný vývoj, pokud akceptujeme Machka l.c.). Analogický vývoj „klouzat“ > „být slabý, ochablý“ by bylo možno vidět v rodině germ. slov, jako je dněm. *sluntern* „být nedbalý, mdlý, ochablý“, něm. *schlunzen* tv., *schlenzen* „loudat se, toulat se“, *schlendern* „klouzat, lézt, plazit se“, švéd. *slinta* „sklouznout“, *slunta* „toulat se, plahočit se“ aj., která někteří autoři považují za geneticky příbuzná s psl. **chlędati*, ne však s psl. **chlǫdъ* (sr. Matzenauer, LF 7, 1880, 221–222, Endzelin 1911, 121, Vasmer 3, 248). Znamenalo by to ovšem rekonstruovat ie. východisko pro germ. a sl. slova jako **(s)lend(h)-* a předpokládat, že sl. *ch-* se vyvinulo z ie. **s-*. Ale ze stejného ie. kořene, resp. z kořene **(s)leid(h)-*, tzn. bez nazálního infixu, lze odvodit psl. **slędъ* „stopa“, u něhož k žádné změně podobného typu nedošlo (sr. Holthausen 1934, 93, Jóhannesson 922n, Pokorný 960n aj.). Ie. souhlásková skupina **sl-* bývá ve slovanských jazycích totiž většinou zachována. Illič-Svityč, VJa 1961, 4, 95 proto předpokládá pro psl. **chlǫdъ* i psl. **chlędati* původní **skl-*, přičemž zachována zůstala tato hlásková skupina jen v litevských slovech (viz výše), kdežto v germánských výrazech, které s nimi také spojuje, *-k-* podle něj zaniklo. Pokud ovšem vyloučíme možný genetický vztah mezi *ochlědanije* a **chlǫdъ*, není třeba předpokládat sémantický vývoj „klouzat“ > „být slabý“.

Stsl. *ochlědanije* a slova s ním příbuzná je zřejmě nutno vidět v širším kontextu. V praslovanštině existuje několik kořenů lišících se kořenovým vokálem s iniciální hláskovou skupinou **chl-*, a to **chlęd-*, **chlǫd-*, **chlyd-*, bez *d-*ového formantu pak **chlu-*. Jejich společným znakem je značná etymologická neprůhlednost (snad jedině s výjimkou psl. **chlǫd-*). Kontinuanty těchto kořenů ve slovanských jazycích není vždy snadné určit, což se projevuje i v rozdílných

názorech jednotlivých autorů. S formální podobností těchto kořenů souvisí i ta skutečnost, že v několika případech existují vedle sebe v jednom slovanském jazyce dva výrazy, zřejmě homonymní, příslušející podle svých významů ke dvěma různým kořenům. Důsledkem této podobnosti je dále vzájemné formální ovlivňování slov podobně znějících i prolínání významů slov příslušejících k různým psl. kořenům. Tak např. kontinuanty psl. kořene *chłed-, jež byly vyjmenovány výše, se shodují svou formou i významem, přesto však č. dial. *chloudek* by mohl být docela dobře pokládán i za deminutivum č. substantiva *chloud* „hůl, klacek“. Vedle č. *chloudit* „mořit, slabit“ (v. výše) existuje č. dial. (han.) *ochlódit*, (val.) *ochludit*, slk. *chľuditi*, vše „klamat, šidit“, které sice hláskově odpovídají psl. *chłoditi, ve skutečnosti však je pravděpodobnější chápat iniciální *ch-* spolu s Machkem (1968, 200 a 341) jako sekundární zesilující prefix a za základní pokládat psl. sloveso *luditi* s kontinuanty téměř ve všech slovanských jazycích. U ukr. slovesa *chljámuty* se vedle významu „slábnout, ochabovat“, kterým se řadí k slovům příbuzným psl. *chłed-, objevuje i význam „(začít se) lít, proudit“, který naznačuje spíše souvislost s výrazy stejného nebo podobného významu, totiž ukr. *chlynúty* a r. *chlynut* ' téhož významu, srb.-csl. *chľujati* „téct (o krvi)“, p. dial. *chľunac* „náhle polít, proudem se vylít“ a několika dalšími (Karłowicz), tj. patřícími k psl. kořeni *chly(d)noŭti. Ke změně kořenového vokálu v ukr. mohlo dojít právě vzájemnou kontaminací dvou podobně znějících forem (jinak má Toporov v SM 8, 33, který na rozdíl např. od Kurkinové 1978, 336n, jež předpokládá pro následující výrazy psl. kořen *chly-, ne příliš šťastně řadí k psl. *chłedati nejen ukr. *chljámuty* „(začít se) lít, proudit“, r. dial. *chljánut* ' tv., ale také kaš. *xlědnoc* „rozpouštět se, tavit se, tát, plakat“, i když jeho kořenové -ě- je regulární střídnicí za psl. -y-). Bezljaj 1, 196 zase mylně spojuje s psl. *chłedati* i sln. *hlidėti* „jemně vát“, *hlid* „vánek, větřík“ sch. kajk. a čak. *hlideti*, *hliditi* „jemně vát“, což jsou rovněž kontinuanty psl. kořene *chly(d)noŭti. K tomuto kořeni lze patrně připojit i dvě kaš. slova, která uvádí Sychta, ale etymologické výklady je ignorují, a to *xlěxa* „plačtivec“ a *xlěxac* „naříkat, plakat“. Došlo u nich buď k asimilaci -xd- > -xx-, nebo k připojení expresivního sufixu -x- přímo ke kořenu.

Z předešlého srovnání by mělo vyplývat, že jde o staré praslovanské kořeny. Na jejich stáří ukazuje především rozvinutý kořenový vokalismus (-e- : -ǫ-, -u- : -y-) a dále už naznačená formální i významová provázanost jednotlivých slovanských rodin. S touto provázaností pak souvisejí i některé hláskové změny, jak bylo ukázáno výše. V tomto kontextu vzájemného ovlivňování pak je také značně obtížné jednoznačně rekonstruovat ie. východisko pro psl. iniciální *ch(l)-*, protože tu máme namnoze co dělat s psl. dialektismy. Z toho důvodu se o to autoři v novější literatuře většinou (opět s výjimkou psl. *chłodь „tyč, prut ap.“) ani nepokoušejí (sr. Vasmer-T. 4, 247, SM 8, 39, 41, 42 aj.).

Právě proto, že jde o kořeny náchylné k hláskovým změnám, zdá se být velmi pravděpodobné, že rcsll. sloveso *ochręnoŭti*, které uvádí MLP 546 ve významu „mít

hlad“, je dubleta k výše uvedenému rsl. slovesu *ochlęnęti*. Proto lze podpořit Brücknerův (KZ 45, 1913, 46) a později i Machkův (1968, 200 a 207) návrh spojit stsl. *ochlędanije* a stč. *chřadnůti* „hubnout“, *chřieda* „nějaká nemoc“ (Gb. 1, 555), r. dial. *chřjadět'* „hubnout, chřadnout, slábnout“, p. dial. *ochręęty* „slabý, neduživý“ ap. Responze v neslovanských jazycích jsou ovšem nejisté.

LITERATURA

V článku je použito zkratk podle seznamu literatury Etymologického slovníku jazyka staroslověnského (ESJS), sešit 1, Praha 1989. Tituly, které tento seznam neobsahuje, uvádíme zde.

- ANDERSEN 1968 = H. Andersen, *IE *s after i, u, r, k in Baltic and Slavic*, Acta Linguistica Hafniensia XI, 2, 1968, s. 171–190.
- BIRNBAUM 1971 = H. Birnbaum, *Problematik des Lautwandels idg. s > usl. x*. Scando-Slavica, Tomus 17, 1971, s. 235–247.
- BRÜCKNER 1923 = A. Brückner, *Slavisches ch-*, KZ 51, 1923, s. 221–242.
- IL'JINSKIJ 1915 = G. A. Il'jinskij, *Zvuk ch v slavjanskich jazykach*, IzvORJS 20, 1915, 3, s. 53–118 a 4, s. 135–186.
- ILLIČ-SVITYČ 1961 = V. M. Illič-Svityč, *Odin iz istočnikov načal'nogo ch- v praslavjanskom*, VJa 1961, 4, s. 93–98.
- KARLÍKOVÁ 1994 = H. Karlíková, *K Machkovu pojetí expresivních výrazů*, Slavia 63, 1994, 4, s. 397–402.
- KURKINA 1978 = L. V. Kurkina, *Slovensko-zapadnoslavjanskije leksičeskije svjazi*, Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas, Moskva 1978, s. 331–338.
- MACHEK 1938 = V. Machek, *Untersuchungen zum Problem des anlautenden ch- in Slavischen*, Slavia 16, 1938–1939, s. 161–219.

DAS AKSL. OCHLĘDANIJE UND SEINE BEZIEHUNG ZU DEN USL. WURZELN MIT ANLAUTENDEM *CHL-

Die Autorin versucht zu beweisen, daß das aksl. Substantiv *ochlędanije* 'Nachlässigkeit' nicht mit dem ursl. **chlędъ* 'Stock, Rute', wie eine Reihe von Etymologen annimmt, sondern mit dem rsl. *chřęnęti* 'hungrig sein' zusammenhängt. Im Urslavischen gibt es nämlich einige Wurzeln mit dem anlautendem *chl-*, derer Kontinuanten (oft expressiver Schattierung) zu verschiedenen Lautveränderungen stark inklinieren. Die Formen *chlęd-* und *chřęd-* sind wohl als formale Varianten einer Wurzel zu interpretieren.